

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון שי"ז, פר' וזאת הברכה תשפ"ו

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

האם ניתן לחזור מהסכם יששכר-זבולון ללא שטר

יכול להתנות עם חברו שיעסוק בתורה, וחברו ימציא לו פרנסה, ויחלוק עמו את השכר. הפוסקים נחלקו בדבר מהותו של הסכם 'יששכר וזבולון': האם הוא מהווה שותפות ממשית בין הצדדים, או שמא זבולון נוטל את שכרו כתומך תורה בלבד, כבעל צדקה המחזיק ידי לומדי התורה.

דעת רב האי גאון והמהר"ם אלשקר

מהר"ם אלשקר (סימן קא), נשאל מבנו אודות 'מכירת זכויות רוחניות' בין אנשים, האם יש ממש במעשה זה, והאם הקונה אכן זוכה

לפסוק זה, מציין כי זבולון ויששכר כרתו ביניהם שותפות: זבולון אשר 'לחוף ימים ישכון' (בראשית מט יג), עסק במסחר ימי והתפרנס, ואת רווחיו נתן לתוך פיו של יששכר, אשר ישב ועסק בתורה. על כן, הקדים משה רבנו את זבולון ליששכר בברכתו, שכן תורתו של יששכר התאפשרה בזכות תמיכתו של זבולון. מקור הדברים במדרש בפרשת ויחי (בראשית רבה צט ט), המדגיש כי זבולון עסק בפרקמטיה (מסחר) ויששכר בתורה, וזבולון הוא שהאכילו. לכן, קדם זבולון ליששכר: שזבולון 'מביא באניות ומוכר ומביא לו כל צרכו'. משה רבנו מדגיש זאת באמרו 'שמח זבולון בצאתך' מפני ש'יששכר באהליך' - האוהלים הם שלו, שכן הוא מסייע ליששכר לשבת בהם וללמוד.

חיוב תלמוד תורה ותומכיו

כתב הטור (יורה דעה סימן רמו) כל אדם בישראל חייב בתלמוד תורה, בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל ייסורים, בין בחור ובין אם הוא זקן גדול, אפילו עני המחזור על הפתחים, אפילו בעל אשה ובנים, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, שנאמר (יהושע א ח) 'והגית בו יומם ולילה', ומי שאי אפשר לו ללמוד מפני שאינו יודע כלל ללמוד או מפני טרדות הזמן, יספיק לאחרים הלומדים ותחשב לו כאילו הוא לומד בעצמו, כמו שדרשו חכמים בפסוק 'שמח זבולון בצאתך ויששכר באהליך'.

גדר הסכם יששכר-זבולון

רבנו ירוחם (תולדות אדם וחווה נתיב ב סוף חלק ה) כתב כי אדם העוסק בתורה יכול להתנות עם חברו שיעסוק בסחורה ובתמורה יטול חלק מלימודו, בדומה לשותפות יששכר וזבולון. דין זה הובא להלכה על ידי הרמ"א (יורה דעה סימן רמו סעיף א), שכתב כי אדם

רגא שטיין ויקותיאל אייזנברג, שני חברים קרובים, כרתו ביניהם 'הסכם יששכר-זבולון' לתקופה של שלוש שנים. שרגא, שהקדיש את זמנו ללימוד תורה, ויקותיאל, שתמך בו כלכלית, לא ערכו שטר כתוב לתעד ולתקף את ההסכם ביניהם. אולם, זמן קצר לאחר מכן, ויקותיאל מעוניין לחזור בו מההסכם. השאלה הניצבת בפנינו היא האם מותר לו לעשות כן.

"הסכם יששכר-זבולון" הוא הסכם ייחודי, המבוסס על שותפות רוחנית וכלכלית בין שני צדדים: צד אחד (יששכר) מקדיש את זמנו ללימוד תורה, ואילו הצד השני (זבולון) תומך בו כלכלית, ובכך נעשה שותף בשכר לימוד התורה.

מקורו של הסכם זה נעוץ במדרש על שבטי יששכר וזבולון. שבט יששכר נודע בדביקותו בלימוד התורה, בעוד שבט זבולון היה עוסק במסחר ימי, על כך אמר משה רבינו (דברים לג יח) 'שמח זבולון בצאתך ויששכר באהליך'. במרוצת הדורות, הפך הסכם זה למודל של שותפות רוחנית-כלכלית, המאפשר לאנשים להקדיש את חייהם ללימוד תורה, תוך קבלת תמיכה מהקהילה או מיחידים. הסכם יששכר-זבולון מאפשר להגשים את השאיפה הזו, שכן הוא משחרר את לומד התורה מדאגות פרנסה ומאפשר לו להתרכז באופן מלא בלימודיו. בהרבה מהמקרים, הסכמים אלו מבוססים על אמון הדדי ומחויבות רוחנית, ולעיתים קרובות אינם מתועדים בטרות כתובים, אלא נסמכים על הסכמה בעל פה.

כעת מבקש ויקותיאל אייזנברג לברר, האם הוא רשאי לחזור בו מהסכם יששכר-זבולון שנעשה בעל פה, ללא שטר כתוב, וזאת לאחר זמן קצר בלבד?

תשובה

יששכר וזבולון

בברכת משה רבנו, עליו השלום לשבטים, נאמר על שבט זבולון: 'שמח זבולון בצאתך ויששכר באהליך' (דברים לג יח). רש"י, בפרושו

אף לדעת הסוברים שעכ"פ לגבי העתיד הם יכולים לחזור בהם, בכל זאת מסתבר כי מצד ה'חביבות' שיש לזבולון שיהיה לו חלק בלימוד התורה ושכרה, הוא גומר ומקנה ליששכר חלק במה שירוויח. וכן יששכר, שיש לו חשק גדול ללימוד התורה, גומר ומקנה חלק בשכר לימודו. לכן, אין להם צורך בקנין.

או המוכר מפסיד. בתשובתו, קובע המהר"ם אלשקר כי לא מצא מקום לדבר כזה. הוא מביא את תשובת רבנו האי גאון (הגאונים, החדשות, סי' קמז), שנשאל על ידי רבינו גיסיס גאון על אדם שנהג להתענות שני וחמישי, ובסיום התענית אמר כי שכר תעניתו יהיה מתנה לפלוני, או שמכר את תעניתו לשנה מסוימת בעבור סכום כסף, ונעשה על כך קנין, או שנתן לאדם זהב על מנת שיקרא התורה ותהיה זכות הקריאה לו. רבינו האי גאון השיב כי דברים אלו דברי הבל שאין לסמוך עליהם, כי איך יתכן ששכרו של זה שעשה מעשים טובים יהיה לאחר, והרי הכתוב אומר (יחזקאל יח כ) 'צדקת הצדיק עליו תהיה, ורשעת הרשע עליו תהיה'. כשם שאין אדם נתפס בעוון זולתו, כך אין אדם

זוכה בזכות זולתו. הוא תמה: 'היחשוב כי מתן שחר של מצוות הוא דבר שישארו אדם בחיקו וילך כדי שיתן זה מתן שכרו לזה?' רבנו האי מדגיש שאילו בני אדם ידעו מהו השכר האמיתי, לא היו נותנים אותו ולא מקבלים אותו. שחר המצוות הוא כבוד ויקר הניתנים לצדיק על מעשיו הטובים: "כתות כתות הם שהן מקבילות פני שכינה, ומקלסין לפנייהם שבח ואומרים לו לצדיק, עלה למדרגתך ועמוד במחיצתך, אתה הוא שכבשת יצרך ונשאת משא המצוות, ולא נטית להנאה מצויה אלא עזבת את תאותך וסבלת עול יוצרך וספגת עצמך ביראתך, עתה בא וקבל שכרך ותהנה מזיו השכינה. וזה השוטה שמכר תעניתו מה שכר יש לו לפני השם יתברך וכבר נטל דמים, זה לא לה' ישב בתענית אלא סגף עצמו ונפשו באותן הדמים, והוא קרוב לקבל פורענות מלקבל שכר, כי עשה שם שמים פלסתר וקדרון לאכול בה לחם".

אך מכל מקום כתב רבינו האי גאון כי מי שנותן שחר למלמד תורה, או מאכיל עני או חכם כדי לזכות לברכתם, וכן מי שעוזר לעוסקים בתורה ובמצוות להפנות את ליבם לעיסוק בהם, ודאי שיש לו שכר גדול על פעולתו זו, 'ההשכר שיש לו על פעולתו הוא' כלומר שהשכר הוא על המצוה הגדולה שלו עצמו שהוציא מכספו ועמלו להוצאת העמלים בתורה ובמצוות, ולא שיש לו איזה 'קנין' בשכר המצוה של העוסק עצמו. "מי שמושיא עצמו לקנות שכר חברו בדמים או במתנה, לבז הוא ולעג, וכל הון יקר וחמודות אין אדם קונה בו שכר חברו".

המהר"ם אלשקר מסיים שדברי רבינו האי גאון 'דברי קבלה הם ואין להוסיף ולא לגרוע'. מכאן עולה כי לדעתו לא ניתן למכור או לתת שכר עבור לימוד תורה וקיום מצוות למי שלא עסק בהם בפועל, ואין השכר ניתן כלל לעסוק בו. אלא שהמסייע לעוסקים בתורה ובמצוות לפעול מתוך יישוב הדעת, מקבל שכר על פעולתו זו, אך לא 'קונה' את השכר בדמים. וכעין זה מצאנו בפסקי ריא"ז (סוטה פרק א הלכה ב) שהמסייע לעוסק בתורה שכרו גדול כאילו עוסק בתורה בעצמו, אבל לא שחולק בשכר העמל בתורה.

דעת רבינו ירוחם והרמ"א

לעומת זאת, מלשון רבינו ירוחם (שם) שכתב: 'העוסק בתורה קודם שיעסוק יכול להתנות שיעסוק חברו בסחורה ויטול חלק מלימודו כמו יששכר וזבולון', מפורש שיש כאן עיסקה בה יששכר מתנה עם אדם שיעסוק עבורו בסחורה, ובעד עמלו בסחורה יטול חלק מלימודו, ומפורש שההסכם הוא ליטול חלק מהלימוד של היששכר, ולא שזבולון יטול שכרו משמים עבור המצווה הגדולה של החזקת תורה. ודבריו הם ע"פ דברי רש"י (סוטה שם) שביאר ענין ההסכם יששכר וזבולון 'שיחלוק בזכות לימודו', וכן היא לשון המאירי (שם). וכדבריהם פסק הרמ"א (שם). 'יכול אדם להתנות עם חברו שהוא יעסוק בתורה והוא ימציא לו פרנסה, ויחלוק עמו השכר, אבל אם כבר עסק בתורה אינו יכול למכור לו חלקו בשביל ממון שיתנו לו'. הרי שכתב בלשון חלוקת שכר לימוד

התורה ובלשון של מכירת השכר. וכל זה שלא כמבואר ברב האי גאון שאין דרך למכור את שכר לימוד התורה, אלא רק לזכות במצוות החזקת תורה.

וכן כתב באגרות משה (יורה דעה חלק ד סימן לז) שאמנם הרמב"ם לא הביא הלכה זו של שותפות בין עוסק במסחר לעוסק בתורה. ויתכן שהרמב"ם סבר שלא ניתן להחשיב את מי שאינו לומד כמקיים מצוות לימוד התורה. אך הרמ"א, שהביא את הדברים להלכה, סובר שעניין זה הוא שותפות ממשית בתורה ומלאכה והם חולקים בשניהם. וכן היא גם דעתו של הבית יוסף (אבקת רוכל סימן ב). שכתב: 'ולכן הותר לו לתת חצי חלק שכר עסק תורתו לחבירו, כדי שיתן לו חצי מה שהוא מרוויח, והרי זה דומה לעוסק בתורה חצי היום ועוסק במלאכה חצי היום'.

ואמנם באור החיים הקדוש (שמות ל יג) כתב לחדש שאפילו שנתן מחצית השקל לחצות את כספו לתת לעמלי התורה כיששכר וזבולון וכשמעון אחי עזריה, בכל זאת מה שיטול מהקודש בעד מחצית כספו לא יתנכה מחלק הלימוד.

האם יש צורך בקנין או שטר?

עתה נבוא לנידון דידן: שרגא שטיין ויקותיאל אייזנברג לא ערכו כל קנין או שטר ביניהם, ויקותיאל מעוניין לחזור בו. האם אינו יכול לחזור בו מאחר שהתחייב, או שמא כיון שאין ביניהם קנין הוא רשאי לחזור בו?

באגרות משה (שם אות ד) כתב שאין צורך בשטר קנין על השותפות שבין זבולון ליששכר. כי הנה נחלקו הראשונים בדין שני בעלי אומנות שקנו להשתתף שכל אחד יעסוק במלאכתו ושניהם יהיו שותפים ברווחים של שניהם, האם הקנין חל לעסוק במלאכה ולהתחלק: א. דעת הרמב"ם (שלוחים ושותפים פרק ד הלכה א-ב) שהקנין לא חל כלל, שהרי המלאכה תעשה רק בעתיד, ואין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם. ב. דעת הראב"ד (שם) שהקנין חל לחייב את גופם לעסוק במלאכה, וכמו שמצאנו בעבד עברי שמתחייב לעסוק במלאכה.

ג. דעת מהר"ם מרוטנבורג (הגהות מיימוניות גזילה פרק יב אות י)

שאפילו קנין אין צריכים, משום שבהיא הנאה דצייתי אהדדי גמרי ומקני אהדדי. ד. דעת רמב"ן ורשב"א (ריב"ש סי' תעו) שנעשו השותפים פועלים זה של זה, אבל יכולים לחזור בהם כדין פועל חוזר בו בחצי היום. בשו"ע (חושן משפט קעו סעיף ג) הביא כשיטת הרמב"ם, והרמ"א הביא את כל שיטות הראשונים.

וכתב באגרות משה שלא רק לפי שיטת הסוברים שקנין בעלי אומנות לעסוק במלאכה ולהתחלק בשכר חלה בלא קנין ואינם

יכולים לחזור בהם, אלא אף לדעת השולחן ערוך שאין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם, או אף לדעת הסוברים שעכ"פ לגבי העתיד הם יכולים לחזור בהם, בכל זאת מסתבר כי מצד ה'חביבות' שיש לזבולון שיהיה לו חלק בלימוד התורה ושכרה, הוא גומר ומקנה ליששכר חלק במה שירוויח. וכן יששכר, שיש לו חשק גדול ללימוד התורה, גומר ומקנה חלק בשכר לימודו. לכן, אין להם צורך בקנין. ולכן בהסכם יששכר-זבולון יש לומר שמועיל אף לקנין שותפות, שכן הם 'משעבדים עצמם לגמרי'. והרי בכסף משנה (שם) ביאר את דעת הרמב"ם משום שיש אומדנא שאין אדם משעבד גופו לעבוד לחבירו אלא רק ממנו, וזה לא בא לעולם. אך במצוות לימוד התורה, שהלומד עושה בשמחה וברצון גמור, וכן המשתעבד לשלם עושה כן ברצון גמור כדי לזכות בשכר הגדול, יש אומדנא שהם משעבדים גופם, ובכך יועיל ההסכם אף ללא קנין.

האגרות משה מוסיף (שם אות יד) שעל פי זה, אין צורך אף להתנות בכתב, ודי ב'דברים בעלמא', שהרי הם משתעבדים זה לזה באמת ואינם זקוקים לקנין. מטעם זה, אין צורך כלל בעדים, שהרי 'לא ניתנו שטר וסהדי אלא לשקרי'. וכאן, שכל התנאי הוא לעניין שכר מצוה, דבר השייך רק לקדוש ברוך הוא, נותן השכר, נמצא שלעניין מה ש'יששכר נותן' אין צורך בשטר ועדים. ואם כן, אף לעניין מה ש'זבולון מתחייב' לו להתחלק עימו בהכנסתו, אין צורך בשטר ועדים, שכן הוא גומר בדעתו ומקנה בעל פה, דאידי דבעי למיקני גמור ומקנה. [וכתב שם כי אמנם אם היה צורך בקנין, ודאי שלא היה מועיל כאשר אינו מתחייב לשלם מפרי מלאכת גופו, אלא מהשבחת נכסיו שהרי זה דבר שלא בא לעולם, כלומר ברווחים עתידיים].

ההלכה שאינו יכול לחזור בו

לפי דברי האגרות משה, עולה שאין יקותיאל יכול לחזור בו, אף שלא עשו כן בקנין ובשטר, כיון שהשתעבדו זה לזה.

ואמנם, אף לדעת המהר"ם אלשקר, הסובר שאין זה אלא מדין צדקה וכעושה מצוה, יש לומר שלאחר שיקותיאל התחייב לשרגא, שוב אינו יכול לחזור בו. ומאותו טעם גופא: כיון שהדבר נחשב למצוה, כי בזכותו יוכל התלמיד חכם לשקוד על לימודו, הרי זה כנודר לדבר מצוה שאסור לחזור בו. וכמבואר במנחת יצחק (ח"ז סוף סימן פז, ובאגרות משה שם אות יד).

העולה מכל זה, שלכל הדעות, אין לחזור בו מהסכם יששכר-זבולון, ויקותיאל חייב להחזיק את שרגא בכל אותו הזמן שנתייבב לו.

